

Μνήμων

Τόμ. 39 (2022)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΜΑΡΙΑ ΑΡΒΑΝΙΘΗ, Σπαθιά και άλλα όπλα: Στοιχεία για τον αφοπλισμό των μη Μουσουλμάνων στα χάνια της Κωνσταντινούπολης, Μάρτιος – Απρίλιος 1821 ● ΣΑΚΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, Ένα νησί σε δύο επικράτειες: Η Κάλυμνος ανάμεσα στην Ελληνική Επανάσταση και την οθωμανική εξουσία (1824-1825) ● ΜΗΝΑΣ ΑΝΤΥΠΙΑΣ, Σπογγαλιεντικές συντροφίες και επιχειρήσεις στην Ύδρα στα τέλη της Επανάστασης και τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής περιόδου (1830-1840) ● ΣΩΤΗΡΟΤΑΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Το θεσμικό πλαίσιο και η γραφειοκρατία της αποκατάστασης των αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης (1821-1906) ● ΔΗΜΗΤΡΑ ΠΥΡΡΙΠΗ, Η ώρα της ανταλλαγής. Οι ανταλλάξιμοι Μουσουλμάνοι στον τοπικό Τύπο: Οι περιπτώσεις της Κρήτης και της Μακεδονίας ● ΑΡΤΕΜΙΣΙΑ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ – ΚΥΡΙΑΚΗ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ – ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΕΛΟΥ, Από τη Βιθνία στην Ελλάδα: Πτυχές της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής ζωής στον τόπο προέλευσης και εγκατάστασης μέσα από το Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του ΚΜΣ ● ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΑΡΑΛΗ, Ο «τεκμηριωτικός» φακός της αιωνιότητας του αίματος: Οι φωτογραφικοί «απαρράλληλοι» της Nelly's και η εποχή τους ● ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, Τα τοπικά οικονομικά δίκτυα των Ομιλών Ενδύλων Καταδικασμένων Αγωνιστών (ΟΕΚΑ) ως πρώιμο στάδιο του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΟΚΙΜΙΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΑΡΤΟΜΑΤΣΙΔΗ – ΝΑΤΑΛΙΑ ΤΣΟΥΡΜΑ, Δημογραφικές μεταβολές στην Ελλάδα της Κατοχής (1941-1944/45): Μια ιστοριογραφική προσέγγιση της πληθυσμιακής κινήτικότητας

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΜΟΪΡΑΣ, Δύο οθωμανικά τεκμήρια για τον Ρήγα ● ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ, «Μια πιστή εικόνα της Ελλάδας»: Από το ημερολόγιο του ιρλανδού φιλέλληνα James Emerson (1825) ● ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΣ, Οι ενθυμήσεις του Μαρμαρινού Λαμπρινού Κ. Δημαρχόπουλου, 1821-1866 ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Μερικές σκέψεις για τη ζωή, το επιστημονικό έργο και την ποικίλη δράση του Αντωνίου Σιγάλα

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Εκδόσεις για το 1821. Μια δεύτερη αποτίμηση: Χάρης Αθανασιάδης, Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, Σίμος Μπούκης, Μιχάλης Σωτηρόπουλος, Άννα Αθανασούλη, Παναγιώτης Σπάθης ως Ευθύμιος Μαχαίρας, Βασιλική Θεοδώρα, Νικόλαος Αβραάμ, Κατερίνα Γαρίδα, Δημήτρης Γαργάρας, Ζωή Καζάκου

39

ΑΘΗΝΑ 2022

Violetta Hionidou, *Abortion and Contraception in Modern Greece, 1830-1967. Medicine, Sexuality and Popular Culture*, Λονδίνο, Palgrave Macmillan, 2020

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.37434](https://doi.org/10.12681/mnimon.37434)

Copyright © 2024, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΘΕΟΔΩΡΟΥ Β. (2024). Violetta Hionidou, *Abortion and Contraception in Modern Greece, 1830-1967. Medicine, Sexuality and Popular Culture*, Λονδίνο, Palgrave Macmillan, 2020. *Μνήμων*, 39, 356–362. <https://doi.org/10.12681/mnimon.37434>

ρου, οι ελίτ δεν καθίστανται ποτέ ορατές στο μικροεπίπεδο. Δηλαδή δεν ερευνώνται τα προσωπικά τους δίκτυα, οι οικονομικές σχέσεις και οι σχέσεις συγγένειας, και δεν αποσαφηνίζεται, πέρα από μερικές περιπτώσεις, ποιοι ήταν αυτοί οι δρώντες. Βέβαια, θα μπορούσε κανείς να πει ότι κάτι τέτοιο είναι έξω από τους στόχους μιας αρχαιολογικής μελέτης. Παρ' όλα αυτά, δεδομένης της ροπής της μονογραφίας αυτής προς την εκτενή χρήση της τοπικής και οθωμανικής ιστοριογραφίας και του υβριδικού τρόπου με τον οποίο αναπαριστά το παρελθόν, μια τέτοια προσέγγιση θα ολοκλήρωνε την εικόνα του υπό εξέταση χώρου και κοινωνικού συνόλου.

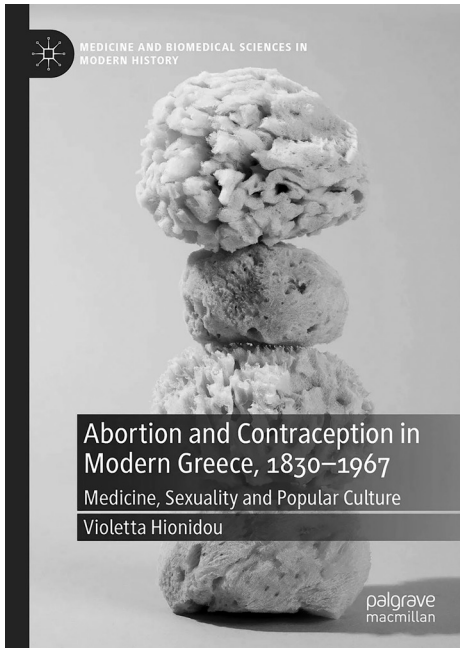
Εν τέλει, μπορεί να λεχθεί ότι η μονογραφία του Φαίδωνα Μουδόπουλου αποτελεί ρηξικέλευθη συμβολή στην ιστοριογραφία του ορεινού χώρου και ιδιαίτερα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αναδεικνύει την αξία της επιτόπιας έρευνας στην ερμηνεία και συμπλήρωση των ελλείψεων ή των υπόρρητων στοιχείων των οθωμανικών καταστίχων. Κατασκευάζει μια ιστορία για τα βουνά από την πλευρά της οικονομίας των βουνών αποφεύγοντας την κυρίαρχη στη βιβλιογραφία θεώρηση των βουνών από την πλευρά των πλεονασματοπαραγωγών πεδιάδων. Παράλληλα, η εντοπιότητά του, σε συνδυασμό με την άριστη γνώση της τοπικής βιβλιογραφίας και των τεκμηρίων, του επιτρέπει την πρόσβαση σε έναν πλούτο εθνογραφικών και πολιτισμικών πληροφοριών που δύσκολα θα μπορούσε να προσεγγίσει κάποιος που δεν έχει εξοικείωση με την περιοχή. Το αποτέλεσμα είναι ένα ολιστικό *case study*, το οποίο καταφέρνει να παραγάγει νέα γνώση αμφισβητώντας την απλή εφαρμογή «ξενόφερτων» μοντέλων στον ελληνικό χώρο.

ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΜΑΧΑΙΡΑΣ

Violetta Hionidou, *Abortion and Contraception in Modern Greece, 1830-1967. Medicine, Sexuality and Popular Culture*, Λονδίνο, Palgrave Macmillan, 2020, 361 σ.

Η μελέτη της Βιολέττας Χιονίδου για την ιστορία των αμβλώσεων και της αντισύλληψης στην Ελλάδα συνεισφέρει πολλαπλά στη βιβλιογραφία για την ιστορία της σεξουαλικότητας που έχει αρχίσει να αναπτύσσεται τα τελευταία χρόνια και στην Ελλάδα. Στηριγμένη σε εύρος πηγών, η Χιονίδου έχει συνθέσει μια πρωτότυπη διεπιστημονική μελέτη που αξιοποιεί αναλυτικά εργαλεία από διάφορους επιστημονικούς χώρους –κυρίως τη δημογραφία, τη λαογραφία, την ιατρική και την ιστορία των σεξουαλικών συμπεριφορών–, προκειμένου να προσεγγίσει ένα θέμα ταμπού για την ελληνική κοινωνία όπως είναι ο έλεγχος των γεννήσεων.

Ανιχνεύοντας τα όρια ανάμεσα στη λαϊκή κουλτούρα και την ιατρική επιστήμη επιχειρεί να παρακολουθήσει τις συνέχειες και τις τομές που σημειώνονται στο πεδίο της διάχυσης των παραδοσιακών και των σύγχρονων μεθόδων αντισύλληψης, σε ένα χρονικό ανάπτυγμα που εκτείνεται από τη δημιουργία του ελληνικού κράτους μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960, όταν τέθηκε σε κυκλοφορία το αντισυλληπτικό χάπι. Η συνδυαστική χρήση των πηγών, επίσημων και ιδιωτικών (προφορικές μαρτυρίες, ιατρικές και νομικές πραγματείες, λαογραφικές μελέτες και δημογραφικά δεδομένα), αποδεικνύεται ιδιαίτερα ευρηματική, στον βαθμό που συμβάλει στη διατύπωση

γόνιμων υποθέσεων γύρω από τη στάση που υιοθετούν τα ζευγάρια απέναντι στο σεξ και το επιθυμητό μέγεθος της οικογένειας. Οι προφορικές μαρτυρίες που προέρχονται από πληροφοροητές και πληροφορήτριες από τα νησιά των Κυκλάδων, οι οποίοι έζησαν τη νεότητά τους κατά την προπολεμική περίοδο, σε συνδυασμό με μαρτυρίες από γιατρούς της ίδιας περιόδου αξιοποιούνται τόσο για τη διερεύνηση των νοοτροπιών γύρω από το σώμα όσο και για την κατανόηση των δημογραφικών αλλαγών στο θέμα των γεννήσεων. Από την άλλη μεριά, η εξέταση του νομοθετικού πλαισίου για την άμβλωση, σε συνδυασμό με τη στάση που τήρησε η ιατρική κοινότητα απέναντι στο ζήτημα, προσφέρουν κάποια κλειδιά για την ερμηνεία των υψηλών αριθμών εκτρώσεων που σημειώνονται στην Ελλάδα και

την εξέλιξη της γυναικολογίας. Η ερευνήτρια ενδιαφέρεται, επομένως, να ρίξει φως σε αποσιωπημένες πλευρές των έμφυλων σχέσεων και των ερωτικών συμπεριφορών στο παρελθόν, ενώ παράλληλα επιχειρεί να ανιχνεύσει τη στάση που τήρησαν η ιατρική κοινότητα, η εκκλησία και η πολιτική ηγεσία, θέτοντας ερωτήματα που έχουν απασχολήσει τη διεθνή βιβλιογραφία γύρω από τη σεξουαλικότητα και τη γονιμότητα, τόσο στην παραδοσιακή όσο και στη σύγχρονη κοινωνία.

Η μελέτη διακρίνεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο εξετάζονται οι δημογραφικές τάσεις γύρω από τη γεννητικότητα, οι λαϊκές αντιλήψεις για τη χρήση των βοτάνων στην ενίσχυση ή και στον έλεγχο της γονιμότητας, τα μέσα αντισύλληψης που ήταν διαδεδομένα στην παραδοσιακή κοινωνία, η πρόοδος της γυναικολογίας στον τομέα των άμβλώσεων, το νομικό καθεστώς για τις εκτρώσεις, στη διάρκεια των 150 χρόνων που εξετάζει, καθώς και οι θρησκευτικές και ηθικές αντιλήψεις γύρω από το θέμα. Το δεύτερο μέρος εστιάζει στη διάδοση των προφυλακτικών μέσων και στον ρόλο που έπαιζαν οι γυναικολόγοι τόσο στη νομιμοποίηση των εκτρώσεων όσο και στον αποκλεισμό των μαιών από το πεδίο της αναπαραγωγής.

Βασικά ερωτήματα που διατρέχουν τη μελέτη της Χιονίδου, είναι τα παρακάτω: από πότε τα ζευγάρια άρχισαν να ελέγχουν τη γονιμότητά τους; πότε η Ελλάδα πέρασε από ένα παραδοσιακό σε ένα νεωτερικό καθεστώς γονιμότητας; ποιες ιστορικές συνθήκες έπαιζαν ρόλο στον έλεγχο των γεννήσεων και με ποιο τρόπο πραγματοποιήθηκε αυτή η μετάβαση από διαφορετικά κοινωνικά στρώματα; Είναι γνωστή στη σχετική βιβλιογραφία η τομή στην ιστορία της σεξουαλικότητας και της οικογένειας, που εντοπίζεται τη δεκαετία του 1920 σε πολλές ευρωπαϊκές κοινωνίες. Η

αλλαγή στάσης πολλών ζευγαριών στο θέμα του ελέγχου της γονιμότητας μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο έχει ερμηνευτεί στο πλαίσιο ευρύτερων μετασχηματισμών που άγγιζαν όχι μόνο την κοινωνία και την οικονομία αλλά και τις νοοτροπίες: τη θέση των γυναικών στην οικογένεια και την κοινωνία, το επιθυμητό μέγεθος της οικογένειας και το επίπεδο ερωτικής επικοινωνίας μεταξύ των συντρόφων. Η βιβλιογραφία υπογράμμισε επίσης τις αναταράξεις που προκάλεσαν στην κοινωνία οι αλλαγές που ξεκίνησαν από την ιδιωτική σφαίρα· η κριτική που ασκήθηκε από πολλές πλευρές, επικεντρωνόταν στα νεωτερικά μεταπολεμικά ήθη, τα οποία περιλάμβαναν από την αστυφιλία μέχρι την ερωτική απελευθέρωση των γυναικών.

Για την κατανόηση της στροφής που παρατηρείται στην Ελλάδα στο θέμα του ελέγχου της γονιμότητας στη νεότερη περίοδο, η Χιονίδου εκκινεί από τα συμπεράσματα των δημογραφικών μελετών του Βασίλειου Βαλαώρα, καθηγητή υγιεινής στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας και πρώτου μελετητή των πληθυσμιακών δεδομένων με τη χρήση των εργαλείων της βιοϊατρικής και της στατιστικής. Ιδιαίτερα σημαντική στην κατεύθυνση αυτή ήταν η έρευνα των Βαλαώρα και Σιάμπου, η οποία εκπονήθηκε το 1970 στο πλαίσιο ενός μεγάλου ερευνητικού προγράμματος από το Πανεπιστήμιο του Πρίνστον με αντικείμενο τη μελέτη της γονιμότητας στην Ευρώπη. Σε αυτήν οι δύο ερευνητές εξετάζουν τις δημογραφικές τάσεις σε συνάρτηση με τον έλεγχο των γεννήσεων, για να καταλήξουν στο συμπέρασμα ότι η αρχή της μετάβασης στο νεωτερικό καθεστώς γονιμότητας τοποθετείται για την Ελλάδα τη δεκαετία του 1890. Η Χιονίδου διατυπώνει βασίμες επιφυλάξεις για την εγκυρότητα των συμπερασμάτων εστιάζοντας αρχικά στα προβλήματα των πηγών. Η συγκρότηση των δημογραφικών δεδομένων στην Ελλάδα προσκρούει σε πολλά εμπόδια: καταστροφή των δημοτικών αρχείων, αταξία ληξιαρχείων, αργοπορημένη ανάπτυξη της στατιστικής υπηρεσίας και ανακατασκευή των δημογραφικών σειρών ελλείψει δεδομένων.

Εκτός από τα κενά των απογραφών, η Χιονίδου θέτει ερωτήματα για την πιθανή επιρροή που άσκησαν ιστορικοί και γεωγραφικοί παράγοντες στη γονιμότητα των ζευγαριών. Με ποιο τρόπο τα πολεμικά γεγονότα, η μετανάστευση και οι συχνές οικονομικές κρίσεις έπληξαν τη φυσιολογική και ψυχολογική κατάσταση των ζευγαριών τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα; Ποια ήταν η επίπτωση που είχαν η προσφυγική κρίση, η πείνα, οι κακουχίες ή η απουσία των ανδρών, λόγω των επιστρατεύσεων ή της μετανάστευσης, στην υγεία και την ερωτική επιθυμία των υποκειμένων; Καθώς η ιστορική συγκυρία δεν έπληξε με τον ίδιο τρόπο όλες τις περιοχές ούτε όλα τα κοινωνικά στρώματα, προτείνει μια πιο προσεκτική ανάγνωση των διαφορετικών ρυθμών με τους οποίους επέρχονται οι αλλαγές στη στάση των υποκειμένων. Μέσα από μια λεπτομερή ανάλυση που λαμβάνει υπόψη τις τοπικές διακυμάνσεις και το βιοτικό επίπεδο των κατοίκων, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η στάση απέναντι στη γονιμότητα φαίνεται ότι άρχισε να αλλάζει στην Ελλάδα σε διαφορετικές στιγμές, ανάλογα με την περιοχή και την κοινωνική προέλευση των ζευγαριών, κυρίως ανάλογα με την αστική ή αγροτική τους καταγωγή. Οι λόγοι που τους οδηγούσαν σε μείωση του μεγέθους της οικογένειας, πιθανόν να ήταν διαφορετικοί, καθώς η πολλαπλή κρίση των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα δεν έπληξε με τον ίδιο τρόπο όλα τα κοινωνικά στρώματα ούτε η πρόσβαση στα μέσα ελέγχου ήταν ισότιμη. Οι μεσοαστοί και μικροαστοί που είχαν χάσει μέ-

ρος των αποταμιεύσεων τους λόγω των οικονομικών κρίσεων της περιόδου, επιθυμούσαν λιγότερα παιδιά, στα οποία ήθελαν να εξασφαλίσουν καλύτερο μέλλον, ενώ οι φτωχοί των πόλεων, εργάτες και τεχνίτες, πιθανόν να οδηγούνταν αναγκαστικά σε μείωση των γεννήσεων λόγω της πείνας, των προβλημάτων υγείας ή των ψυχολογικών τραυμάτων. Επίσης, οι γυναίκες των πόλεων είχαν τη δυνατότητα να καταφεύγουν στην έκτρωση, καθώς είχαν ευκολότερη πρόσβαση σε ιδιωτικές κλινικές που υπόσχονταν μυστικότητα και ασφαλείς αμβλώσεις, ενώ οι αγρότισσες δεν μπορούσαν παρά να χρησιμοποιούν μεθόδους φυσικής γονιμότητας, όπως ήταν η αραιώση των τοκετών μέσω παρατεταμένου θηλασμού ή αποχής, γεγονός που ενδέχεται να μην ερμηνεύεται στις πηγές ως έλεγχος των γεννήσεων. Λαμβάνοντας υπόψη αυτές τις διαπιστώσεις, η Χιονίδου καταλήγει στο συμπέρασμα ότι για τα μεσαία και ανώτερα αστικά στρώματα η αλλαγή στο καθεστώς γονιμότητας τοποθετείται τη δεκαετία του 1920, ενώ για τον υπόλοιπο πληθυσμό τη δεκαετία του 1930. Η μείωση του μεγέθους της οικογένειας ξεκίνησε, επομένως, νωρίτερα στις πόλεις από ό,τι στην ύπαιθρο, όπως επιβεβαιώνουν άλλωστε και επιτόπιες έρευνες της περιόδου. Αν και στις αρχές του 1930 οι ρυθμοί γεννητικότητας είχαν επανέλθει, μετά το 1934 η πτώση σε όλη τη χώρα ήταν οριστική.

Δεν πρόκειται, ωστόσο, για μια απότομη αλλαγή αλλά για μια διαδικασία προσαρμογής, για μια ενδιάμεση ζώνη που κράτησε περίπου δέκα χρόνια. Θα είχε σημασία να διερευνηθούν οι συνθήκες που οδήγησαν στην πτώση των γεννήσεων. Η Χιονίδου διατυπώνει την υπόθεση ότι οι κακουχίες της πολεμικής δεκαετίας του 1910-1920 είχαν καθοριστικό ρόλο στη σωματική και ψυχική υγεία των ατόμων. Όπως έχουν δείξει και άλλες μελέτες, το θέμα είναι αρκετά περίπλοκο. Δεν επρόκειτο πάντα για επιλογή των ζευγαριών· είναι πιθανόν είτε οι κακουχίες να οδήγησαν στη μείωση της σεξουαλικής επιθυμίας είτε τα ζευγάρια, για να αντιμετωπίσουν τη δύσκολη οικονομική συγκυρία, εφάρμοσαν περιστασιακά τον έλεγχο των γεννήσεων για να τον υιοθετήσουν οριστικά στη συνέχεια. Τη δεκαετία του 1940 το μέγεθος της οικογένειας αναπροσαρμόστηκε προς τα κάτω λόγω της πείνας και του Εμφυλίου, ενώ είναι χαρακτηριστικό ότι η Ελλάδα δεν γνώρισε μεταπολεμικά το baby boom που γνώρισαν άλλες χώρες. Η αρθρογραφία που καταγράφεται στον Τύπο του μεσοπολέμου για «το πληθυσμιακό πρόβλημα», δηλαδή οι ανησυχίες που διατυπώθηκαν, κυρίως από γιατρούς, τη δεκαετία του 1920, και πιο έντονα τη δεκαετία του 1930, σχετικά με τη μείωση των γεννήσεων στα αστικά στρώματα και την πολυτεχνία στα χαμηλότερα, επιβεβαιώνουν το διπλό καθεστώς γονιμότητας, τη διαφορετική δηλαδή στάση απέναντι στη γονιμότητα, που υιοθετούν οι διάφορες κοινωνικές ομάδες. Κάτω από αυτό το πρίσμα, οι συμβουλές των γιατρών για λήψη προφυλακτικών μέτρων σε ζευγάρια που αντιμετώπιζαν οικονομικά προβλήματα, δεν απέρρεαν μόνο από τις ταξικές αντιλήψεις τους για την αναπαραγωγή των ελίτ αλλά και από την προσπάθειά τους να προφυλάξουν την υγεία των γυναικών που ταλαιπωρούνταν από συχνές εγκυμοσύνες ή ακόμη και να αποτρέψουν περαιτέρω πτώση του βιοτικού επιπέδου αυτών των οικογενειών εξαιτίας της γέννησης παιδιών που δεν θα είχαν εξασφαλισμένες συνθήκες υγιούς ανάπτυξης.

Ένα άλλο ερώτημα που διατρέχει το βιβλίο είναι ποια μέσα αντισύλληψης χρησιμοποιούσαν τα ζευγάρια, είτε προληπτικά είτε για τη διακοπή της εγκυμοσύνης.

Αξιοποιώντας τη συμβολή της λαϊκής κουλτούρας, όπως μεταφέρεται μέσα από λαογραφικές μελέτες και προφορικές μαρτυρίες, η μελέτη φέρνει στο φως ευρεία γκάμα φυτικών, φαρμακευτικών και τεχνικών μέσων που χρησιμοποιούνταν για την αποτροπή της σύλληψης στη λαϊκή παραδοσιακή ιατρική. Αν και σταθερά όλης της περιόδου αποτελεί η προσφυγή στην άμβλωση, ιδιαίτερη σημασία δίνεται στη χρήση βοτάνων και άλλων φυτικών αφεψημάτων που παρασκευάζονταν από ηλικιωμένες γυναίκες και πρακτικές μαίες. Αυτά τα βότανα, όπως ο απήγανος, η αλόη και το αψέντι, είχαν ευρεία διάδοση και χρησιμοποιούνταν από τον 18ο μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, τουλάχιστον, για γυναικείες παθήσεις γενικότερα και κυρίως για την αντιμετώπιση της στειρότητας στις γυναίκες και την «επαναφορά των εμμήνων». Ερωτήματα τίθενται αν τα εμμηναγωγά αυτά βότανα χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά για την ενίσχυση της γονιμότητας ή και για τον έλεγχο της, αν δηλαδή είχαν και εκτρωτική δράση, όπως έχουν συμπεράνει άλλοι ερευνητές (κυρίως ο John Riddle το 1993 και ο Angus McLaren το 1990), που μελέτησαν το θέμα στις δυτικές κοινωνίες της πρώιμης νεότερης περιόδου. Στην Ελλάδα μόνο μετά το 1920 αναφέρεται στις πηγές η χρήση των βοτάνων και ως εκτρωτικών, μόνο όμως για τις πρώτες εβδομάδες της κύησης, περίοδο κατά την οποία θεωρούσαν –όχι μόνο οι γυναίκες αλλά και οι γιατροί– ότι το έμβρυο δεν είχε ακόμη σχηματιστεί, δεν υφίστατο ως έμβιο ον, επομένως η χρήση αυτών των παρασκευασμάτων δεν έθετε ηθικά διλήμματα στις γυναίκες. Υφασμάτινα πώματα και σπόγγοι, εμβαπτισμένοι σε διάφορες ουσίες, φυτικές ή φαρμακευτικές, με σπερματοκτόνα, όπως πίστευαν, δράση, χρησιμοποιούνταν για την αποτροπή της σύλληψης ακόμη και μεταπολεμικά, όπως μαρτυρείται από νησιώτισσες από τη Μύκονο και τη Χίο, που ρωτήθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1990, παράλληλα με τις πλύσεις με διάφορα σκευάσματα ή με κλύσματα, με ζεστό νερό στο οποίο είχαν αναμείξει χυμό λεμονιού, κινίνη ή άλλες φαρμακευτικές ουσίες. Τα κλύσματα αυτά, που συνιστούσαν και πολλοί γιατροί τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα, χρησιμοποιούνταν προληπτικά από τις γυναίκες όχι μόνο των μεσοαστικών στρωμάτων αλλά και από τις κατοίκους των νησιών για λόγους ατομικής υγιεινής αλλά και ως αντισυλληπτικά μέσα μετά τη συνουσία. Με δεδομένες τις ελλείψεις σε υποδομές υγιεινής και την απουσία ιδιωτικότητας στα αγροτικά προπολεμικά σπίτια, δημιουργούνται εύλογες απορίες για το αν η χρήση των κλυσμάτων αυτών ήταν πράγματι τόσο διαδεδομένη όσο φαίνεται στις προφορικές μαρτυρίες.

Οι προφορικές μαρτυρίες αξιοποιούνται επίσης και για τη διαλεύκανση λεπτών ζητημάτων που έχει αναδείξει η ξένη βιβλιογραφία, όπως το αν η διακοπτόμενη συνουσία ή η αποχή τις «επικίνδυνες ημέρες»¹ ήταν διαδεδομένες και στην ελληνική ύπαιθρο. Από τις μαρτυρίες προκύπτει ότι η διακοπτόμενη συνουσία ήταν το πιο διαδεδομένο, καθώς ήταν ένα ανέξοδο μέσο ελέγχου των γεννήσεων προπολεμικά.

1. Σχετικά με τη σημασία που είχαν αυτές οι «παραδοσιακές» μέθοδοι στα μέλη της εργατικής τάξης στη Βρετανία του μεσοπολέμου, βλ. Kate Fischer, *Birth control, sex and marriage in Britain, 1918-1960*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2006, 109-142. Kate Fisher, Simon Szreter, «“They Prefer Withdrawal”: The Choice of Birth Control in Britain, 1918-1950», *The Journal of Interdisciplinary History* 34/2 (Φθινόπωρο 2003), σ. 263-291.

Ένα σημαντικό εύρημα της μελέτης είναι ότι στο θέμα του «τραβήγματος», την πρωτοβουλία συχνά είχαν οι γυναίκες, οι οποίες επωμίζονταν γενικότερα την ευθύνη της αντισύλληψης. Εξάιρεση αποτελεί η χρήση των ελαστικών προφυλακτικών για άνδρες, που χρονολογείται από τη δεκαετία του 1930, σύμφωνα και με τις πρώτες διαφημίσεις που εμφανίζονται στον Τύπο, αν και μόνο μετά το 1960 η χρήση τους εξαπλώθηκε ευρύτερα. Από τις προφορικές μαρτυρίες αναδεικνύεται ο ρόλος των γιατρών σε θέματα προφύλαξης, καθώς ήταν αυτοί που πρότειναν στους άνδρες τη χρήση των προφυλακτικών και τους υποδείκνυαν από πού να τα προμηθεύονται, όταν τα προβλήματα στην υγεία των γυναικών από τις συχνές εγκυμοσύνες ήταν έντονα. Εξάλλου, η δυνατότητα μετακίνησης στα κοντινά αστικά κέντρα και κυρίως στην πρωτεύουσα φαίνεται ότι παρείχε στα ζευγάρια των επαρχιωτών ασφαλέστερη πληροφόρηση σε θέματα αντισύλληψης και κυρίως τη λύση της έκτρωσης, όταν συνέβαιναν («ατυχήματα»).

Ένα σημαντικό τμήμα του βιβλίου είναι αφιερωμένο στην εξιστόρηση της σταδιακής επικράτησης των γυναικολόγων στον τομέα της αντισύλληψης, γεγονός που συνδέεται με τους αγώνες που έδωσαν οι γιατροί για τον περιορισμό της επιρροής των μαιών στις γυναίκες της υπαίθρου. Παρά το νομικό πλαίσιο που απαγόρευε τις εκτρώσεις, από το 1835, το οποίο τροποποιήθηκε αργότερα, το 1870, το 1924, το 1939 και το 1950, υπάρχουν ενδείξεις ότι ο αριθμός των εκτρώσεων στην Ελλάδα αυξανόταν διαρκώς τον 20ό αιώνα, γεγονός που αποδίδεται σε δύο λόγους: α) στη δυνατότητα που είχαν οι γιατροί να προβαίνουν σε εκτρώσεις επικαλούμενοι την προστασία της υγείας της μητέρας, ένα παράθυρο που τους παρείχε ο νόμος ήδη από το 1870, και β) στην ευρεία χρήση της απόξεσης της μήτρας, μεθόδου που εφαρμόζαν κυρίως οι γιατροί που είχαν σπουδάσει στη Γερμανία, σε ποικίλες γυναικολογικές παθήσεις από τα τέλη του 19ου αιώνα. Μετά το 1920 φαίνεται ότι η απόξεση άρχισε να χρησιμοποιείται ως η κύρια μέθοδος άμβλωσης. Η επιτυχία της οφείλεται στο γεγονός ότι πρόσφερε μια κάλυψη νομιμότητας, καθώς μπορούσε να παρουσιάζεται ως θεραπευτική μέθοδος για ποικίλα γυναικολογικά προβλήματα που καλύπτονταν κάτω από τον όρο-ομπρέλα ενδομητρίτιδα. Έτσι, οι λόγοι υγείας που μπορούσαν να επικαλεστούν οι γιατροί για να προβούν σε μια ιατρική πράξη ποινικά κολάσιμη, τους επέτρεπαν να παραβιάζουν τον νόμο χωρίς να κινδυνεύουν να διωχθούν ποινικά. Σε αυτό συνηγορεί και ο μικρός αριθμός υποθέσεων που έφταναν στα δικαστήρια, γύρω στις 10 τον χρόνο στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Η ευελιξία αυτή όχι μόνο προστάτευε τους γιατρούς από πιθανές καταγγελίες, αλλά τους απέφερε σημαντικά εισοδήματα που καθιστούσαν τη γυναικολογία επικερδή ειδικότητα, ολοένα και πιο ελκυστική για τους φοιτητές ιατρικής. Μεταπολεμικά, η απήχηση των γυναικολόγων στα ζευγάρια των αστικών στρωμάτων ενισχύθηκε με το άνοιγμα ιδιωτικών κλινικών στις πόλεις, όπου είχαν πρόσβαση και οι γυναίκες της επαρχίας, και με τη σταδιακή απομάκρυνση των πρακτικών μαιών από το πεδίο των γεννήσεων και των εκτρώσεων.

Μέσα σε αυτό το οικονομικοκοινωνικό πλαίσιο ερμηνεύει η Χιονίδου την αγωνιστική στάση που υιοθέτησαν οι γιατροί στη μάχη για την αποποινικοποίηση των εκτρώσεων τη δεκαετία του 1980. Ο νόμος του 1986 που επέτρεπε τις άμβλώσεις για τις γυναίκες που το επιθυμούσαν, ήταν διπλά ωφέλιμος για τους γυναικολόγους: αφενός τους καθιστούσε αποκλειστικά υπεύθυνους για τις εκτρώσεις και αφετέρου έδινε

ένα αποφασιστικό χτύπημα στις ανεκπαιδευτες μαίες, ενώ παράλληλα μετέτρεπε τις πτυχιούχους μαίες σε βοηθούς τους. Αν και η Χιονίδου υπογραμμίζει τη σημασία που είχε η στάση των γιατρών στον έλεγχο των γεννήσεων, εξηγεί γιατί αυτή η στάση δεν αναδεικνύεται με ευκρίνεια μέσα από τον δημόσιο λόγο ή τις γραπτές πηγές, παρόλο που ιδιωτικά οι γιατροί συνιστούσαν στα ζευγάρια τη χρήση του προφυλακτικού. Τα αίτια αυτής της συγκρατημένης και υπαινικτικής στάσης θα πρέπει να αναζητηθούν στην προσπάθεια των γιατρών να διατηρήσουν το κύρος τους χωρίς να θίγουν τις επικρατούσες ηθικές και θρησκευτικές αξίες. Ο διάχυτος συντηρητισμός γύρω από ζητήματα σεξουαλικών σχέσεων, στο πλαίσιο του οποίου θα πρέπει να κατανοηθεί η αποσιώπηση θεμάτων που συνδέονται με τον έλεγχο των γεννήσεων στον δημόσιο χώρο, εκδηλώνονταν απορροαλύπτα την περίοδο των αυταρχικών κυβερνήσεων, όταν η Εκκλησία και άλλοι συντηρητικοί φορείς είχαν μεγαλύτερη εξουσία.

Η μελέτη της κυβερνητικής πολιτικής σε θέματα ελέγχου των γεννήσεων θα μπορούσε να οδηγήσει στη διατύπωση γόνιμων υποθέσεων, αν συνεξεταζόταν σε συνδυασμό με την κοινωνική πολιτική για τη μητρότητα και τη βρεφική ηλικία, ιδιαίτερα την περίοδο του μεσοπολέμου, όταν λαμβάνονται τα πρώτα μέτρα από αυταρχικές και φιλελεύθερες κυβερνήσεις. Στην ίδια κατεύθυνση, η σχέση ευγονισμού και νεομαλθουσιανισμού θα φώτιζε από μια διαφορετική οπτική τις ανησυχίες που διατυπώθηκαν από γιατρούς και κοινωνικούς στοχαστές για το ζήτημα του πληθυσμού και την ποιότητα του βιολογικού κεφαλαίου, τη δεκαετία του 1930.

Η μελέτη της Βιολέττας Χιονίδου αναδεικνύει την πολλαπλότητα των πτυχών που συνδέονται με τη στάση απέναντι στη γονιμότητα, τις συγκλίσεις και αποκλίσεις από τη διεθνή βιβλιογραφία καθώς και τα οφέλη από τη συνδυαστική χρήση των πηγών. Η διασταύρωση προφορικών μαρτυριών που προέρχονται από διαφορετικές ομάδες πληροφορητών και η συσχέτισή τους με επίσημες πηγές αποτελεί ίσως το δυνατότερο σημείο αυτής της μελέτης, καθώς επιτρέπει τη σφαιρική κατανόηση των λύσεων που είχαν στη διάθεσή τους τα ζευγάρια στο παρελθόν, του ρόλου που έπαιζαν οι πρακτικές μαίες και οι γυναικολόγοι στον έλεγχο των γεννήσεων, καθώς και των συνεχειών και των ρήξεων ανάμεσα στη λαϊκή και την ακαδημαϊκή ιατρική. Πρόκειται για μια πρωτοποριακή μελέτη που αγγίζει πολλά πεδία ταυτόχρονα και είναι βέβαιο ότι τα συμπεράσματά της θα συζητηθούν στο πλαίσιο εκπόνησης πολλών άλλων μελετών στο μέλλον.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Φωτεινή Ασημακοπούλου, *Άθως και πανσλαβισμός. Από το Αρχείο Αλεξάνδρου Ανκούργου*, Ακαδημία Αθηνών – Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού, Αθήνα 2021, 302 σ.

Το υλικό που δημοσιεύεται και σχολιάζεται στο βιβλίο της ιστορικού Φωτεινής Ασημακοπούλου αφορά σε γεγονότα που συνέβησαν στον Άθω κατά τα έτη 1871-1872 και ιδιαίτερος στη μονή Αγίου Παύλου. Αυτά συσχετίστηκαν με την αντιπαλότητα μεταξύ ελλήνων και σλάβων μοναχών του Αγίου Όρους, ως αποτέλεσμα της ευρύ-